

mortem corporum suorum pro veritate certarunt, ut innotesceret vera religio, falsis fictisque convictis: quod etiamsi qui antea sentiebant, timendo reprimebant. Quis autem audivit aliquando fidelium stantem sacerdotem ad altare etiam super sanctum corpus Martyris ad Dei honorem cultamque constructum, dicere in precibus: « Offero tibi sacrificium, Petre, vel Paule, vel Cypriane; » cum apud eorum memorias offeratur Deo, qui eos et homines et Martyres fecit, et sanctis suis Angelis coelesti honore sociavit; ut ea celebritate et Deo vero de illorum victoriis gratias agamus, et nos ad imitationem talium coronarum atque palmarum eodem invocato in auxilium ex illorum memoriae renovatione adhortemur? Quaecumque igitur adhibentur religiosorum obsequia in Martyrum locis, ornamenta sunt memoriarum, non sacra vel sacrificia mortuorum tanquam deorum. Quicumque etiam epulas suas eo deferunt, quod quidem a Christianis melioribus non fit, et in plerisque terrarum nulla talis est consuetudo; tamen quicumque id faciunt, quas cum apposuerint, orant, et auferunt, ut vescantur, vel ex eis etiam indigentibus largiantur, sanctificari sibi eas volunt per merita Martyrum in nomine Domini Martyrum. Non autem esse ista sacrificia Martyrum novit, qui novit unum, quod etiam illic offertur sacrificium Christianorum.

II. Nos itaque Martyres nostros nec divinis honoribus, nec humanis criminibus colimus, sicut colunt illi deos suos: nec sacrificia illis offerimus, nec eorum proba in eorum sacra convertimus. Nam de Iside uxore Osiris Ægyptia dea, et de parentibus eorum, qui omnes reges fuisse scribuntur, quibus parentibus suis illa cum sacrificaret, invenit hordei segetem, atque inde spicas marito regi et ejus consiliario Mercurio demonstravit, unde eam-

dem et Cererem volunt, quæ et quanta mala, non a poëtis, sed mysticis eorum litteris memoriae mandata sint, sicut Leone sacerdote prodente ad Olympiadem matrem scribit Alexander, legant qui volunt vel possunt, et recolant qui legerunt; et videant quibus hominibus mortuis, vel de quibus eorum factis tanquam diis sacra fuerint instituta. Absit ut eos, quamvis deos habeant, sanctis Martyribus nostris, quos tamen deos non habemus, ulla ex parte audeant comparare. Sic enim non constituimus sacerdotes, nec offerimus sacrificia Martyribus nostris; quia incongruum, indebitum, illicitum est, atque uni Deo tantummodo debitum: ut nec criminibus suis, nec ludis eos turpissimis oblectemus, ubi vel flagitia isti celebrant deorum suorum, si cum homines essent, talia commiserunt; vel conficta delectamenta dæmonum noxiorum, si homines non fuerunt. Ex isto genere dæmonum Socrates non haberet deum, si haberet Deum: sed fortasse homini ab illa arte faciendi deos alienos et innocenti, illi importaverint talem deum, qui eadem arte excellere voluerunt. Quid ergo plura? Non esse spiritus istos colendos propter vitam beatam, quæ post mortem futura est, nullus vel mediocriter prudens ambigit. Sed fortasse dicturi sunt, deos quidem esse omnes bonos, dæmones autem alios malos, alios bonos: et eos per quos ad vitam in æternum beatam perveniamus colendos esse censebunt, quos bonos opinantur. Quod quale sit, jam in volumine sequenti videndum est.

LIBER IX.

POSTQUAM DIXIT IN SUPERIORE LIBRO DE ABICIENDO DÆMONUM CULTU, QUIPPE QUI SPIRITUS MALOS SE IPSI PRODANT TAM MULTIS ARGUMENTIS : IN ISTO JAM LIBRO HIS OCCURRIT AUGUSTINUS, QUI DÆMONUM DIFFERENTIAM AFFERUNT ALIORUM MALORUM, ALIORUM BONORUM : QUA IPSE EXPLOSA DIFFERENTIA PROBAT NULLI OMNINO DÆMONI, SED UNI CHRISTO MUNUS MEDIATORIS HOMINUM AD BEATITUDINEM POSSE COMPETERE.

CAPUT I.

Ad quem articulum disputatio præmissa pervenerit, et quid discutiendum sit de residua questione.

Et bonos¹ et malos deos esse quidam opinati sunt : quidam vero de diis meliora sentientes, tantum eis honoris laudisque tribuerunt, ut nullum deorum malum credere auderent. Sed illi, qui deos quosdam bonos, quosdam malos esse dixerunt, dæmones quoque appellaverunt nomine deorum : quanquam et deos, sed rarius, nomine dæmonum ; ita ut ipsum Jovem, quem volunt esse regem ac principem cæterorum, ab Homero fateantur dæmonem nuncupatum. Hi autem, qui omnes deos nonnisi bonos esse asserunt, et longe præstantiores eis hominibus, qui boni perhibentur, merito moventur dæmonum factis, quæ negare non possunt, eaque nullo modo a diis, quos om-

¹ Vide D. Guillon, tom. XXI, p. 242-246.

nes bonos volunt, committi posse existimantes, differentiam inter deos et dæmones adhibere coguntur ; ut quidquid eis merito displicet in operibus vel affectibus pravis, quibus vim suam manifestant occulti spiritus, id credant esse dæmonum, non deorum. Sed quia eosdem dæmones inter homines et deos ita medios constitutos putant, tanquam nullus deus homini misceatur, ut hinc perferant desiderata, inde referant impetrata ; atque hoc Platonicæ præcipui philosophorum ac nobilissimi sentiunt, cum quibus velut cum excellentioribus placuit istam examinare quæstionem, utrum cultus plurimorum deorum prosit ad consequendam vitam beatam, quæ post mortem futura est : libro superiore quæsimus, quo pacto dæmones, qui talibus gaudent, qualia boni et prudentes homines aversantur et damnant, id est, sacrilega, flagitiosa, facinorosa, non de quolibet homine, sed de ipsis diis figmenta poëtarum, et magicarum artium sceleratam puniendamque violentiam, possint quasi propinquiores et amiciores diis bonis conciliare homines bonos ; et hoc nulla ratione posse, compertum est.

CAPUT II.

An inter dæmones, quibus dii superiores sunt, sit aliqua pars bonorum, quorum præsidio ad veram beatitudinem possit humana anima pervenire.

PROINDE hic liber, sicut in illius fine promisimus, disputationem continere debet de differentia, (si quam volunt esse) non deorum inter se, quos omnes bonos dicunt ; nec de differentia deorum et dæmonum, quorum

illos ab hominibus longe lateque sejungunt, istos inter deos et homines collocant; sed de differentia ipsorum dæmonum, quod ad præsentem pertinet quæstionem. Apud plerosque enim usitatum est dici alios bonos, alios malos dæmones: quæ sive sit etiam Platonicorum, sive quorumlibet sententia, nequaquam ejus est negligenda discussio, ne quisquam velut dæmones bonos sequendos sibi esse arbitretur, per quos tanquam medios, diis quos omnes bonos credit, dum conciliari affectat et studet, ut quasi cum eis possit esse post mortem, irretitus malignorum spirituum deceptusque fallacia, longe aberret a vero Deo, cum quo solo, et in quo solo, et de quo solo anima humana, id est, rationalis et intellectualis beata est.

CAPUT III.

Quæ dæmonibus Apuleius ascribat; quibus cum rationem non subtrahat, nihil virtutis assignat.

QUÆ igitur est differentia dæmonum bonorum et malorum? Quandoquidem Platoniceus Apuleius de his universaliter disserens, et tam multa loquens de aëriis eorum corporibus, de virtutibus tacuit animorum, quibus essent præditi, si boni essent. Tacuit ergo beatitudinis causam: indicium vero miseriæ tacere non potuit, confitens eorum mentem, qua rationales esse perhibuit, non saltem imbutam munitamque virtute passionibus animi irrationabilibus nequaquam cedere, sed ipsam quoque, sicut stultarum mentium mos est, procellosis quodammodo perturbationibus agitari. Verba namque ejus de hac re ista sunt: « Ex hoc ferme dæmonum numero, inquit,

poëtæ solent, haud quaquam procul a veritate, osores et amatores quorundam hominum deos fingere; hos prospere et evehere, illos contra adversari et affligere. Igitur et misereri, et indignari, et angi, et lætari, omnemque humani animi faciem pati, simili motu cordis et salo mentis, per omnes cogitationum æstus fluctuare¹. » Quæ omnes turbellæ tempestatesque procul a deorum cœlestium tranquillitate exulant. Num est in his verbis ulla dubitatio, quod non animorum aliquas inferiores partes, sed ipsas dæmonum mentes, quibus rationalia sunt animalia, velut procellosum salum dixit passionum tempestate turbari? ut ne hominibus quidem sapientibus comparandi sint, qui hujusmodi perturbationibus animorum, a quibus humana non est immunis infirmitas, etiam cum eas hujus vitæ conditione patiuntur, mente imperturbata resistunt, non eis cedentes ad aliquid approbandum vel perpetrandum, quod exorbitet ab itinere sapientiæ et lege justitiæ: sed stultis mortalibus et injustis, non corporibus, sed moribus similes, (ut non dicam deteriores, eo quo vetustiores et debita pœna insanabiles), ipsius quoque mentis, ut iste appellavit, salo fluctuant; nec in veritate atque virtute, qua turbulentis et pravis affectionibus repugnatur, ex ulla animi parte consistunt.

¹ Apuleius in lib. de deo Socratis.

CAPUT IV.

De perturbationibus quæ animo accidunt, quæ sit Peripateticorum Stoïcorumque sententia.

I. DUE sunt sententiæ philosophorum de his animi motibus, quos Græci πάθη nostri autem quidam, sicut Cicero, perturbationes, quidam affectiones vel affectus, quidam vero, sicut iste de Græco expressius, passiones vocant. Has ergo perturbationes, sive affectiones, sive passiones quidam philosophi dicunt etiam in sapientem cadere, sed moderatas rationique subjectas, ut eis leges quodam modo, quibus ad necessarium redigantur modum, dominatio mentis imponat. Hoc qui sentiunt, Platonici sunt sive Aristotelici, cum Aristoteles discipulus Platonis fuerit, qui sectam peripateticam condidit. Aliis autem, sicut Stoïcis, cadere ulla omnino hujuscemodi passiones in sapientem non placet. Hos autem, id est Stoïcos, Cicero in libris de Finibus honorum et malorum, verbis magis quam rebus adversus Platonicos seu Peripateticos certare convincit: quandoquidem Stoïci nolunt bona appellare, sed commoda corporis et externa; eo quod nullum bonum volunt esse hominis præter virtutem tanquam artem bene vivendi, quæ non nisi in animo est. Hæc autem isti simpliciter et ex communi loquendi consuetudine appellant bona; sed in comparatione virtutis, qua recte vivitur, parva et exigua. Ex quo fit, ut ab utrisque quodlibet vocentur, seu bona seu commoda, pari tamen æstimatione pensentur, nec in hac quæstione Stoïci delectentur, nisi novitate verborum. Videtur ergo

mihî etiam in hoc, ubi quæritur, utrum accidant sapienti passiones animi, an ab eis sit prorsus alienus, de verbis eos potius quam de rebus facere controversiam. Nam et ipsos nihil hinc aliud quam Platonicos et Peripateticos sentire existimo, quantum ad vim rerum attinet, non ad vocabulorum sonum.

II. Ut enim alia omittam, quibus id ostendam, ne longum faciam, aliquid unum quod sit evidentissimum dicam. In libris quibus titulus est Noctium atticarum, scribit Agellius, vir elegantissimi eloquii, et multæ ac facundæ scientiæ, se navigasse aliquando cum quodam philosopho nobili Stoïco. Is philosophus, sicut latius et uberius, quod ego breviter attingam, narrat Agellius, cum illud navigium horribili cælo et mari periculosissime jactaretur, vi timoris expalluit. Id animadversum est ab eis, qui aderant, quamvis in mortis vicinia, curiosissime attentis, utrum-ne philosophus animo turbaretur. Deinde tempestate transacta, mox ut securitas præbuit colloquendi vel etiam garriendi locum, quidam ex his, quos navis illa portabat, dives luxuriosus Asiaticus philosophum compellat, illudens quod extimuisset atque palluisset, cum ipse mansisset intrepidus in eo quod impendebat exitio. At ille Aristippi Socratici responsum retulit, qui cum in re simili eadem verba ab homine simili audisset, respondit illum pro anima nequissimi nebulonis merito non fuisse sollicitum, se autem pro Aristippi anima timere debuisse. Hac illo divite responsione depulso, postea quæsivit Agellius a philosopho non exagitandi animo, sed discendi, quænam illa ratio esset pavoris sui. Qui ut doceret hominem sciendi studio naviter accensum, protulit statim de sarcinula sua Stoïci Epicteti librum, in quo ea scripta essent, quæ congruerent decretis Zenonis et Chry-

¹ Agellius lib. xxxix, i.

sippi, quos fuisse Stoïcorum principes novimus. In eo libro se legisse dicit Agellius, hoc Stoïcis placuisse, quod animi visa, quas appellant phantasias, nec in potestate est utrum et quando incidant animo, cum veniunt ex terribilibus et formidabilibus rebus, necesse esse etiam sapientis animum moveant; ita ut paulisper vel paveat metu, vel tristitia contrahatur, tanquam his passionibus prævenientibus mentis et rationis officium: nec ideo tamen in mente fieri opinionem mali, nec approbari ista eisque consentiri. Hoc enim esse volunt in potestate, idque interesse censent inter animum sapientis et stulti, quod stulti animus eisdem passionibus cedit, atque accommodat mentis assensum; sapientis autem, quamvis eas necessitate patiatur, retinet tamen de his, quæ appetere vel fugere rationabiliter debet, veram et stabilem inconcussa mente sententiam. Hæc ut potui, non quidem commodius Agellio, sed certe brevius, et, ut puto, planius exposui, quæ ille se in æpicteti libro legisse commemorat, eum ex decretis Stoïcorum dixisse atque sensisse.

III. Quæ si ita sunt, aut nihil aut pene nihil distat inter Stoïcorum aliorumque philosophorum opinionem de passionibus et perturbationibus animorum: utrique enim mentem rationemque sapientis ab earum dominatione defendunt. Et ideo fortasse dicunt eas in sapientem non cadere Stoïci, quia nequaquam ejus sapientiam, qua utique sapiens est, ullo errore obnubilant, aut labe subvertunt. Accidunt autem animo sapientis, salva serenitate sapientiæ, propter illa quæ commoda vel incommoda appellant, quamvis ea nolint dicere bona vel mala. Nam profecto si nihili penderet eas res ille philosophus, quas amissurum se naufragio sentiebat, sicuti est vita ista salusque corporis; non ita illud periculum perhorresceret, ut palloris etiam testimonio proderetur. Verumtamen et

illam porterat permotionem pati, et fixam tenere mente sententiam, vitam illam salutemque corporis, quorum amissionem minabatur tempestatis immanitas, non esse bona, quæ illos quibus inessent facerent bonos, sicut facit justitia. Quod autem aiunt ea nec bona appellanda esse, sed commoda, verborum certamini, non rerum examini deputandum est. Quid enim interest, utrum aptius bona vocentur, an commoda; dum tamen ne his privetur, non minus Stoïcus, quam Peripateticus paveat, et palleat; ea non æqualiter appellando, sed æqualiter æstimando? Ambo sane, si bonorum istorum seu commodorum periculis ad flagitium vel facinus urgeantur, ut aliter ea retinere non possint, malle se dicunt hæc amittere, quibus natura corporis salva et incolumis habetur, quam illa committere quibus justitia violatur. Ita mens, ubi fixa est ista sententia, nullas perturbationes, etiamsi accidunt inferioribus animi partibus, in se contra rationem prævalere permittit: quinimo eis ipsa dominatur, eisque non consentiendo, sed potius resistendo regnum virtutis exercet. Talem describit etiam Virgilius Æneam, ubi ait:

Mens immota manet, lacrymæ volvuntur inanes¹.

CAPUT V.

Quod passiones, quæ christianos animos afficiunt, non in vitium trahant, sed virtutem exercent.

Nunc est nunc necesse copiose ac diligenter ostendere, quid de istis passionibus doceat Scriptura divina, qua christiana eruditio continetur. Deo quippe illam ipsam

¹ Virg. Æneid. iv.

mentem subjicit regendam et juvandam, mentique passiones ita moderandas atque frenandas, ut in usus justitiæ convertantur. Denique in disciplina nostra non tam quaeritur utrum pius animus irascatur, sed quare irascatur; nec utrum sit tristis, sed unde sit tristis; nec utrum timeat, sed quid timeat. Irasci enim peccanti, ut corrigatur; contristari pro afflicto, ut liberetur; timere periclitanti, ne pareat; nescio utrum quisquam sana consideratione reprehendat. Nam et misericordiam Stoïcorum est solere culpae: sed quanto honestius ille Stoïcus misericordia perturbaretur hominis liberandi, quam timore naufragii. Longe melius et humanius, et piorum sensibus accommodatius Cicero in Cæsaris laude locutus est, ubi ait: « Nulla de virtutibus tuis, nec admirabilior, nec gratior misericordia est¹. » Quid est autem misericordia, nisi alienæ miseræ quædam in nostro corde compassio, qua utique si possumus, subvenire compellimur? Servit autem motus iste rationi, quando ita præbetur misericordia; ut justitia conservetur, sive cum indigenti tribuitur, sive cum ignoscitur pœnitanti. Hanc Cicero locutor egregius non dubitavit appellare virtutem, quam Stoïcos inter vitia numerare non pudet: qui tamen, ut docuit liber Epicteti nobilissimi Stoïci, ex decretis Zenonis et Chrysippi, qui hujus sectæ primas habuerunt²; hujusmodi passiones in animum sapientis admittunt, quem vitiis omnibus liberum volunt. Unde fit consequens, ut hæc ipsa non putent vitia, quando sapienti sic accidunt, ut contra virtutem mentis rationemque nihil possint, et una sit eademque sententia Peripateticorum, vel etiam Platoniorum, et ipsorum Stoïcorum: sed, ut ait Tullius³, verbi controversia jamdiu torqueat homines Græculos contentio-

¹ Cic. Orat. pro Q. Ligario. — ² Supple, partes. — ³ Cic. in 1. de Oratore.

cupidiores, quam veritatis. Sed adhuc merito quaeri potest, utrum ad vitæ præsentis pertineat infirmitatem, etiam in quibusque bonis officiis hujuscemodi perpeti affectus: sancti vero Angeli et sine ira puniant, quos accipiunt æterna Dei lege puniendos, et miseris sine miseræ compassione subveniant, et periclitantibus eis, quos diligunt, sine timore opitulentur; et tamen istarum nomina passionum consuetudine locutionis humanæ etiam in eos usurpentur, propter quamdam operum similitudinem, non propter affectionum infirmitatem: sicut ipse Deus secundum Scripturas irascitur, nec tamen ulla passione turbatur. Hoc enim verbum vindictæ usurpavit effectus, non illius turbulentus affectus.

CAPUT VI.

Quibus passionibus dæmones, confitente Apuleio, exagitantur, quorum ope homines apud deos asserit adjuvari.

QUA interim de sanctis Angelis quæstione dilata, videamus quemadmodum dicant Platonici medios dæmones inter deos et homines constitutos istis passionum æstibus fluctuare. Si enim mente ab his libera eisque dominante motus hujuscemodi paterentur, non eos diceret Apuleius simili motu cordis et salo mentis per omnes cogitationum æstus fluctuare. Ipsa igitur mens eorum, id est, pars animi superior, qua rationales sunt, in qua virtus et sapientia, si ulla eis esset, passionibus turbulentis inferiorum animi partium regendis moderandisque dominaretur; ipsa, inquam, mens eorum, sicut iste Platonius confitetur,

salo perturbationum fluctuat. Subjecta est ergo mens dæmonum passionibus libidinum, formidinum, irarum, atque hujusmodi cæteris. Quæ igitur pars in eis libera est composque sapientiæ, qua placeant diis, et ad bonorum morum similitudinem hominibus consulant; cum eorum mens passionum vitiiis subjugata et oppressa, quidquid rationis naturaliter habet, ad fallendum et decipiendum tanto acrius intendat, quanto eam magis possidet nocendi cupiditas?

CAPUT VII.

Quod Platonici figmentis poëtarum infamatos asserant deos de contrariorum studiorum certamine, cum hæc partes dæmonum, non deorum sint.

Quoniam si quisquam dicit, non ex omnium, sed ex malorum dæmonum numero esse, quos poëtæ quorundam hominum osores et amatores deos non procul a veritate confingunt: hos enim dixit Apuleius, salo mentis per omnes cogitationum æstus fluctuare: quomodo istud intelligere poterimus, quando cum hoc diceret, non quorundam, id est malorum, sed omnium dæmonum medietatem propter aëria corpora, inter deos et homines describebat? Hoc enim ait fingere poëtæ, quod ex istorum dæmonum numero deos faciunt, et eis deorum nomina imponunt, et quibus voluerint hominibus ex his amicos inimicosque distribuunt ficti carminis impunita licentia; cum deos ab his dæmonum moribus, et celestis loco et beatitudinis opulencia remotos esse perhibeant. Hæc est ergo fictio poëtarum, deos dicere, qui dii non

sunt, eosque sub deorum nominibus inter se decertare propter homines, quos pro studio partium diligunt vel oderunt. Non procul autem a veritate dicit hanc esse fictionem; quoniam deorum appellati vocabulis qui dii non sunt, tales tamen describuntur dæmones, quales sunt. Denique hinc esse dicit homericam illam Minervam, quæ mediis cœtibus Graium cohibendo Achilli intervenit¹. Quod ergo Minerva illa fuerit, poëticum vult esse figmentum; eo quod Minervam deam putat, eamque inter deos, quos omnes bonos beatosque credit, in alta ætheria sede collocat, procul a conversatione mortalium. Quod autem aliquis dæmon fuerit Græcis favens Trojanisque contrarius, sicut alius adversus Græcos Trojanorum opitulator, quem Veneris seu Martis nomine idem poëta commemorat, quos deos iste talia non agentes in cœlestibus habitationibus ponit; et hi dæmones pro eis quos amabant, contra eos quos oderant, inter se decertaverint, hoc non procul a veritate poëtæ dixisse confessus est. De his quippe ista dixerunt, quos hominibus simili motu cordis et salo mentis per omnes cogitationum æstus fluctuare testatur, ut possent amores et odia, non pro justitia, sed sicut populus similis eorum in venatoribus et aurigis, secundum suarum studia partium, pro aliis adversus alios exercere². Id enim videtur philosophus curasse Platonius, ne cum hæc a poëtis canerentur, non a dæmonibus mediis, sed ab ipsis diis, quorum nomina poëtæ fingendo ponunt, fieri crederentur.

¹ Apuleius in lib. de deo Socratis. — ² Vide Enarr. in Psal. xxxix, n. 8 et 9, et in Psal. lxx, n. 10.